

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
RÉGÉSZETI PROGRAM
DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Siklósi Zsuzsanna

**A társadalmi egyenlőtlenség nyomai
a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén**

Tézisek

Budapest
2010

A DISSZERTÁCIÓ CÉLKITŰZÉSE

A késő neolitikum az első olyan időszak a Kárpát-medence történetében, mely periódusból a rendelkezésre álló adatok mennyisége, minősége és változatossága lehetővé tesz egy komplex társadalomrégészeti elemzést, a társadalmi viszonyok átfogó kutatását. A dunántúli késő neolitikus temetkezések és a Polgár-Csőszhalmon feltárt település és sírok társadalomrégészeti szempontú vizsgálata mellett a kelet-magyarországi (a Dunától keletre eső), főként alföldi késő neolitikus lelőhelyek ilyen feldolgozása eddig elmaradt, holott erről a területről a dunántúli sírokhoz mérhető számú temetkezés került elő.

A disszertáció fő célja a hozzáférhető összes információforrás alapján a kelet-magyarországi késő neolitikum átfogó, a társadalmi egyenlőtlenség kutatására koncentráló társadalomrégészeti elemzése volt.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI

Egy komplex társadalomrégészeti modell felállításához szükségesnek tartottam, hogy áttekinthesem az antropológiai, szociológiai és régészeti szakirodalomban a társadalmak szerveződésének és a társadalmi egyenlőtlenség kutatásának terminológiáját.

A társadalmi egyenlőtlenség az élet számos szegmensében megnyilvánulhat, ezért csak egy átfogó, az élet minden területére kiterjedő elemzéssel kaphatunk megbízható képet az egykori társadalmi egyenlőtlenség meglétéről vagy hiányáról.

A társadalmi egyenlőtlenség kutatásának jó kiindulópontjai a temetkezések, mivel itt lehet a legvilágosabban egyénhez illetve szűkebb társadalmi csoportjához, rokonságához kötni az anyagi kultúra és a régészeti jelenségek változatosságát. A temetkezések csak közvetve, a rituális kifejezésen, az ideológia torzító tükrén keresztül kapcsolhatók össze a társadalmi ranggal. Mivel a temetkezés társadalmi és rituális kontextusban jön létre, nemcsak tükrözi az elhunyt és/vagy csoportja egykori társadalmi helyzetét, hanem aktív szerepet is játszik az élő társadalomban, befolyásolja a hatalom használatát és eloszlását, és társadalmilag elfogadott értékeket közvetít, miközben az egyik legfontosabb átmeneti rítus. A temetkezések gazdagságában azért is mutatkoznak különbségek, mert a hatalom legitimálásának fontos csatornáit az ősök és az istenek vagy más transzcendens erők.

Ehhez szorosan kapcsolódnak az anyagi kultúrában tükröződő társadalmi különbségek, elsősorban a presztízs- és státusz tárgyakkal. Ezek elsősorban olyan társadalmi kontextusban jelennek meg, melyek a közösség és/vagy az egyén életében nagy jelentőséggel bírnak, főként átmeneti rítusok (mint pl. beavatás, temetkezés) vagy közösségi ünnepek esetében. Ezért azokat a leletegyütteseket, tárgytipusokat is áttekintettem, melyek presztízstárgyakat tartalmaztak (kincsleletek, áldozati leletegyüttesek) vagy azok ábrázolásai láthatók rajtuk (antropomorf

szobrok). Ezek a társadalmi egyenlőtlenség és a rítusok összefonódására utalnak. A közösségi ünnepek, rítusok a hatalomért való versengés fontos színterei, melyek régészeti nyomait az anyagi kultúrában (pl. ünnepi lakomák, áldozatok maradványai), a települések belső szerkezetében (közösségi épületek, nyílt terek) és a településrendszerben is megtalálhatjuk (közösségi helyek, rituális/szent helyek).

A társadalmi egyenlőtlenség régészeti vizsgálatához lehetséges nyomainak felismerése korántsem problémamentes, ezért e témakörök mindegyikének elméleti és módszertani tárgyalására egy-egy fejezetet szenteltem.

A dolgozat törzsét a kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések részletes társadalomrégészeti szempontú elemzése alkotja 18 lelőhelyen feltárt 591 sír alapján. A temetkezéseket azonos szempontok szerint vizsgáltam: a sírok helye, rítusa, irányítása, fedetése, a mellékletadás elemei. Az egyes lelőhelyeken feltárt sírok számához alkalmazkodva az elemzéshez különböző statisztikai módszereket alkalmaztam. A temetkezések jellemzőinek egyváltozós, gyakorisági vizsgálatát követően ezek nemmel és életkorral való összefüggését keresztábra- vagy varianciaelemzéssel vizsgáltam. Aszód–Papi földek esetében – ez volt az egyetlen lelőhely, ahol a leletanyag változatossága szükségessé és a sírok száma lehetővé tette – többváltozós (klaszter- és korrespondencia-) elemzéseket végeztem. Ehhez szükség volt a sírkerámia tipologizálására is. A temetkezések lelőhelyenként való értékelése után a kelet-magyarországi sírokat összefoglalóan értékeltem, majd az így tapasztalt jellegzetességeket összehasonlítottam a polgár–csőszhalmai és a dunántúli lengyeli temetkezésekkel.

A korábban és a dolgozatban vázolt szempontok alapján presztízs- és státusztárgyként értelmezhető tárgytypusokat tágabb kronológiai és földrajzi keretek között kutattam, mivel csak ilyen szélesebb kontextusban érthető meg ezek társadalmi szerepe a késő neolitikumban és követhető szerepük változása.

A társadalmi egyenlőtlenség szempontjából elemeztem a feltárt épületeket, a települések típusát, belső szerkezetét és a településhálózatot is.

AZ ELÉRT TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

A temetkezések társadalomrégészeti szempontú elemzése

Csupán az antropológiai adatokra építkezve nyílt lehetőségek az egykori közösségek belső horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség kutatására. A legnagyobb sírszámú vizsgált lelőhely, Aszód–Papi földek (224 sír), életkor szerinti megoszlása demográfiai ilag reprezentatív képet mutat, a nemek közti aránybeli egyenlőtlenségnek kulturális okai lehetnek. Az alföldi lelőhelyek esetében összefüggés látható a sírok demográfiai összetétele és a sírok helye, a település típusa között. A telken túlsúlyban vannak a gyerek- és/vagy a férfisírok, míg a horizontális településeken a nemek és a gyerekek aránya kiegyenlítettebb. A feltárt sírok demográfiai összetétele és a sírok száma arra utal, hogy csak az egykori közösség egy részét temették el a településeken olyan rítus szerint, mely régészeti szempontból is látható maradt. Ön-

magában a tellen való eltemetés joga vagy lehetősége is kulturálisan szabályozott volt. A mellékletadás szokásában három fő csoport különíthető el az Alföldön: a tellegen feltárt sírok többnyire melléklet nélküliek vagy mellékletekben szegények, ezek a Körös és Berettyó vidékén csoportosulnak. Ettől alapvetően különböznek a tápé-lebői sírok, melyek mellékletgazdagsággal leginkább Polgár–Csőszhalomhoz vagy Aszód–Papi földekhez mérhetők. A tellszerű vagy horizontális települések sírjai nagyjából fele-fele arányban tartalmaztak mellékletet, melyek változatossága is nagyobb volt. A sírok Polgár–Csőszhalmon megfigyelt térbeli eloszlása nagy valószínűséggel az alföldi tellek és hozzájuk tartozó horizontális települések esetében is jellemző lehetett. A polgár–csőszhalmi horizontális településen a sírok a házakhoz kapcsolódnak, ugyanez a rendszer figyelhető meg Öcsöd–Kováshalmon és valószínűleg Kisköre–Gáton is. Ezzel szemben a tellegen az éppen nem lakott részen vagy a házak alá temették el az elhunytakat.

A temetkezési szokás nemhez és/vagy életkorhoz kapcsolódó elemei között vannak regionális és lokális jelenségek. Aszód–Papi földeken a hamvasztás szokása a gyereksírok egy csoportjához köthető, a sírok irányítása pedig részben az elhunyt nemétől és életkorától függött. Az alföldi lelőhelyek egy részén a férfiakat többnyire jobb, a nőket bal oldalukra fektetve temették el. Jellemzően férfiak sírjaiban fordultak elő csiszolt és pattintott kőeszközök, felnőtt nők sírjaiból elsősorban ékszerek kerültek elő (Spondylus karperecek, Spondylus és mészkőgyöngyök). Egyetlen olyan tárgytípus van, a Glycymeris csüngő, mely többségében gyereksírból származik.

A sírok csoportokat alkotnak azokon a lelőhelyeken, ahol a nagyobb felületű feltárások ennek megfigyelését lehetővé tették. A horizontális és tellszerű településeken a csoportok rendező elve a leszármazás vagy a háztartási egység lehetett, de a tellegen a demográfiai adatok alapján biztosan más elvek működtek. A vizsgált lelőhelyek közül Öcsöd–Kováshalom esetében a csont- és pattintott kőeszköz-mellékletek területi koncentrációja specializált kézműves tevékenységeket tükrözhet. Ezek alapján a háztartási egységek specializációjával is számolhatunk.

A kelet-magyarországi késő neolitikumban a Spondylus és rézékszerek, a szarvas szemfogak tekinthetők presztízstárgyaknak, míg a vadkanagyar-csüngők, vadkanállkapcsok, kőbuzogányok és egyes kőbalta típusok lehettek a vezetői pozíciót jelző státusztárgyak.

A mellékletadási szokások és a presztízsz/státusztárgyak használata alapján elkülönül a Dél-Alföld és a Felső-Tisza-vidék. A Spondylus ékszerek, szarvas szemfogak, kőbuzogány, vadkanagyar-csüngők és vadkanállkapcsok használata a Felső-Tisza-vidéken koncentráliódik (pl. Polgár–Csőszhalom, Bodrogsadány–Akasztószér), a dél-alföldi lelőhelyekről csak ritkán, kis számban kerültek elő. A Dél-Alföldön nem ezek a vadállatokhoz kapcsolható tárgytípusok játszottak szerepet a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében, manipulálásában, ami a régió kulturális kapcsolataival, hagyományaival magyarázható, mivel a két régió ökológiai adottságai között nincsenek olyan lényeges különbségek, ami megmagyarázhatná ezt az eltérést. Ezzel szemben a dél-alföldi sírokban gyakoribb mellékletek a rézékszerek, a vezetői pozíciót jelző státusztárgyak pedig itt a nyéllyukas és kaptafa alakú kőbalták lehettek. Ezen a kő nyersanyagforrásoktól távoli területen a csiszolt kőeszközök a Dunántúllal vagy Északkelet-Magyarországgal összehasonlítva is nagyobb értéket képviseltek. A réz feltűnésének kronológiai okai is vannak: a korszak folyamán egyre gyakoribbá válik és fokozatosan átveszi a Spondylus szerepét. A regionális különbség valószínűleg részben a réz nyersanyag-

lelőhelyekhez való közelséggel, részben a réz eltérő felhasználási területével magyarázható, mivel mind Berettyóújfalu–Herpályon, mind Polgár–Csőszhalmon nagyobb mennyiségben ismert települési objektumokból, rétegekből, mint sírokból. A dél-alföldi lelőhelyeken a kögöngyök mennyisége gyakran felülmúlja a Spondylusét, esetenként teljesen át is veszik a Spondylus gyöngyök helyét.

Összevetve a polgár–csőszhalmi sírok és a vizsgált alföldi sírok adatait azt tapasztalhatjuk, hogy azok részben összhangban állnak egymással, részben a csőszhalmi sírok a lengyeli területek felé mutatnak. Alapjaiban ez, a lengyeli területekkel fenntartott kapcsolat húzódhat meg a Felső-Tisza-vidék és a Dél-Alföld mellékletadási szokásainak különbsége mögött. Ugyanakkor Polgár–Csőszhalmon az edénymelléklet ritkasága az alföldi lelőhelyekhez hasonló.

A Dunántúl keleti sávjában nagyobb sírcsoportok, temetők kerültek elő a településeken, míg a középső sávból és a nyugati régióból alig-alig ismerünk temetkezéseket, melyek egyedi jelenségek, így a társadalom szerkezetére, felépítésére sem következtethetünk belőlük. A Délkelet-Dunántúlon és Aszód–Papi földeken feltárt nagy sírszámú temetők, sírcsoportok esetében már felmerül annak a lehetősége, hogy ezek az egykori társadalom reprezentatív szelétét képviselik, figyelembe véve a csecsemő sírok pusztulását és azt, hogy az egykori sírok egy része valószínűleg már teljesen elpusztult.

A sírcsoportok összetétele alapján a Kelet-Dunántúlon a temetkezés helyszíne fontos szerepet játszhatott a közösség összetartozásának, a csoportidentitás, a leszármazás kifejezésében. Itt azokat az egyéneket, akiket a közösséghez tartozónak tekintettek egy helyre temették el. Ezzel szemben az Alföldön az őskökhöz való viszonyulás nagyobb szerepet játszhatott, ami alapja lehetett a leszármazáson alapuló társadalmi egyenlőtlenség fenntartásának.

A lengyeli körben a kerámia és állatcsont mellékletek voltak a leggyakoribbak, ez alapvetően különbözik az alföldi mellékletadási szokásoktól, ahol a kerámia sírba helyezése ritkaság volt és semmilyen szabályosságot nem lehetett megfigyelni mögötte.

A vadkanállkapocs és más presztízs- vagy státusztárgyak területi koncentrációja egy lelőhelyen belül – ami Zengővárkonyon és Svodínban is tapasztalható – egy család, egy leszármazási ág vagy valamilyen más alapon szerveződő szűkebb szociális csoport kiemelkedő társadalmi helyzetére utalhat. Ebben a rendszerben a gazdag gyereksírokat az örökletes státusz jelének tekinthetjük. Ezzel szemben azokon a lelőhelyeken (pl. Aszód–Papi földek), ahol e tárgytipusok területileg jobban szóródnak, nagyobb valószínűséggel számolhatunk egymással versengő családok létével.

A gyermekek társadalmi jelentőségét kiemelő szokásokat mind a Dunántúlon, mind az Alföldön találhatunk. Az Alföldön elsősorban a gyerekek tellre való temetése sorolható ide, a Dunántúrra jellemző jelenség pedig az antropomorf, zoomorf edények, idolk, oltárok gyereksírokba helyezése, míg a presztízsárgyak gyereksírokban való feltűnése mindkét területen tapasztalható. A presztízsárgyak gyereksírokban való megjelenését többnyire az örökletes rang biztos jelének tekintik, holott ez korántsem ennyire egyértelmű. Etnográfiai példákban gyakran találkozhatunk azzal, hogy a magas rangot szerzett férfiak presztízsüket családtagjaik viseletén keresztül kommunikálják. Akkor, ha ezek státusztárgyak megjelenésével és területi elkülönüléssel is párosulnak nagyobb valószínűséggel tarthatjuk az örökletes státusz jelének. Egyelőre

egyetlen villánykövesdi gyereksír ismert, melyben státusztárgy, egy kőbuzogány volt. Azokon a lengyeli lelőhelyeken, ahol a presztízs- és/vagy státusztárgyakban gazdag sírok területileg is csoportosulnak (pl. Zengővárkony) elképzelhető, hogy már örökletes ranggal is számolhatunk. Az Alföldön a gyereksírok éppen azokon a területeken, a tellegen koncentrálnának, melyek más szempontból is központi jelentőségűek lehettek az egykori közösség életében. A tellegen lévő férfi- és gyereksírok inkább az ősökkel való kapcsolat, a kontinuitás kifejezésében játszhatnak szerepet. Ez pedig szintén az örökletessé váló társadalmi egyenlőtlenség irányába mutat. A gyerekek szociális jelentősége a hatalomért való versengés és politikai, gazdasági bizonytalanság idején különösen nagy, általában ezekben a periódusokban kapnak temetkezéseik is különösen nagy hangsúlyt. Mindezek alapján a társadalmi egyenlőtlenség mértékében biztosan voltak különbségek az egyes településeken élő közösségek között. A dunántúli és alföldi területeket összevetve azt láthatjuk, hogy hasonló társadalmi folyamatok zajlottak a két területen, azonban ezek más-más formában jelentek meg. Mindkét területen megtalálhatók a társadalmi egyenlőtlenség nyomai, de ezek inkább utalnak egymással versengő társadalmi csoportokra, mintsem örökletes rangra.

Presztízs- és státusztárgyak

A Spondylus társadalmi, a presztízs kifejezésében játszott szerepe sokat változott a neolitikum és a rézkor folyamán. A társadalmi különbségek illetve presztízs kifejezésében a legfontosabb szerepet a középső neolitikumban töltötte be, ekkor még férfiak, nők és gyerekek sírjaiban egyaránt megtalálható. Az ékszerekhez való hozzáférés erősen korlátozott lehetett, csak egy szűk rétegnek, csoportnak lehetett lehetősége vagy joga a Spondylus ékszerek csererendszerében részt venni. A tárgyak típusa, formája is arra utal, hogy ezek egyedileg készültek. Ebben a korszakban csak a közösség egy szűk szegmensét illette meg a településeken, szigorított csontvázas rítus szerinti temetés. Ezek alapján a középső neolitikumban egymással versengő, rivalizáló családok, leszármazási ágak hálózatával számolhatunk, akik távoli helyekről származó, egzotikus nyersanyagokból készült ékszerek viselésével, ezek cseréjével igyekeztek kifejezni és manipulálni presztízsüket, társadalmi és gazdasági befolyásukat.

Ehhez képest a középső és késő neolitikum fordulójától kezdve (Sopot- és Szakálhált-kultúra) jelentős változások figyelhetők meg a Spondylus ékszerek használatában. Egyrészt tanúi lehetünk a viselet változásának: a korábbi súlyos, egysoros nyakláncok, övek helyét átveszik az összetett több sor, apró gyöngyből álló övek, nyakláncok, láb- és karperecek. Ezek az ékszerek a korszak Sé típusú idoljain ábrázolások formájában is feltűnnek. Az ékszerek korábbi egyedi gyártásával szemben megkezdődött a kagylóékszerek „sorozatgyártása”, amit a kicsi kagylógyöngyök méreteinek homogenitása is alátámaszt.

A késő neolitikum idején a Spondylus ékszerek szinte kizárólag a női (és gyermek-) viselet részévé váltak, mellettük egyre nagyobb arányban jelentek meg a kőutánzatok. A középső és késő neolitikum közötti mennyiségi növekedés csak látszólagos, mivel a becsülhető felhasznált nyersanyag átlagos mennyisége egy-egy sírban nem nőtt, sőt számos esetben csökkent. Másrészt a középső neolitikumhoz képest kisebb mennyiségben szélesebb rétegek számára vált hozzáférhetővé e presztízs nyersanyag. Arányát tekintve több sírból kerültek elő kagyló/kőékszerek, mint a középső neolitikumban, ugyanakkor ezek mennyiségében jelentősebb

differentiálódás látszik. Mindemellett néhány sír nagyságrendekkel emelkedik ki a többi Spondylus mellékeltes sír közül. A korábbi korszakhoz képest változott a presztízs kifejezési formája: a férfiak elsősorban női családtagjaikon és leszármazottaikon keresztül fejezték ki gazdagságukat, presztízsiüket.

Ebben a korszakban a presztízs kifejezésében, manipulálásában új nyersanyagok is megjelentek, melyek fokozatosan átvették a Spondylus szerepét. Mind gyakoribbá vált, hogy a Spondylus gyöngysorokat (utánzatként) mészkőgyöngyökkel egészítették ki. Ez egyrészt jelzi a Spondylus értékét és jelentőségét, másrészt a cserekapcsolatok változására is utal; arra, hogy erősödtek a rövidebb távú kapcsolatok, míg a távoli területekkel fenntartott csererendszerek fokozatosan megkoptak. Ez a tendencia tovább folytatódott a kora rézkorban, amikor a Spondylus helyét teljesen átvette a mészkő és a márvány. A Spondylus ékszerek mint presztízstárgyak jelentőségének csökkenésében nemcsak annak lehetett szerepe, hogy a közösség szélesebb rétegei férhettek hozzá, így vesztett vonzerejéből, hanem annak is, hogy új nyersanyag jelent meg, a réz.

A Spondylus fokozatos visszaszorulása az elterjedési térképek alapján is látszik. A középső neolitikum idején még Közép- és Nyugat-Európa területein is nagy mennyiségben fordult elő, azonban a késő neolitikum idejére már csak a Kárpát-medence északi és nyugati határvidékéig jutott el. Ez a folyamat a rézkorra érte el végpontját, amikor a Spondylus ékszerek szinte teljesen eltűntek a Kárpát-medencei leletanyagból. A csererendszerek változását jelzi az is, hogy ebben a korszakban az Al-Duna vidékén továbbra is megtalálhatók a Spondylus ékszerek. Ugyanakkor a szimbolikus érték kontinuitására utal az, hogy a késő neolitikum és kora rézkor között nem változtak az ékszer típusok és a kora-középső rézkori aranycsüngők formájában is továbbéltek a középső neolitikus Spondylus csüngők hagyományai.

A balkáni rézművesség fejlődési fázisainak áttekintése alapján világosan látszik, hogy már a kora neolitikum idején ismerték és használták a mai Szerbia területén felszínen gyűjthető természetet illetve malachit forrásokat. Ez a korszak a nyersanyaggal való ismerkedés fázisa volt, amikor a szórványos felhasználás még csak egyedi, esetleg egymástól elszigetelt eseményeket tükröz. A középső neolitikum, a Vinča-kultúra kezdetétől fogva számolhatunk a tudatos malachit- és rézfelhasználással. A malachit- és réztárgyak lelőhelyeinek elterjedéséből jól kitűnik, hogy ebben a korszakban a leletek még közvetlenül a rézérc nyersanyag-lelőhelyek közvetlen környezetére korlátozódtak. A középső és késő neolitikum fordulójától kezdve a rézfeldolgozás már olyan méreteket öltött, hogy a réz- és malachittárgyak a szűk régióin túl azokra a területekre – így az Alföldre – is eljutottak, ahova helyi nyersanyagforrások hiányában biztosan csak cserekapcsolatok révén kerülhettek.

A rézolvasztás legegyszerűbb technológiája is olyan sok hibalehetőséget rejt magában, hogy gyakorlás, megfigyelés és szóbeli instrukciók nélkül szinte lehetetlen átadni a tudást. E tudás elkerülhetetlenül korlátozott (talán szándékosan is) átadása következtében a fémművességben való jártasság mindig egy szűk, kiválasztott csoport kezében maradhatott. Ez pedig nemcsak a nyersanyaghoz való hozzáférés korlátozását jelentette, hiszen a jó minőségű nyersanyag felismerése és a bányászathoz szükséges tudás szintén korlátozott lehetett, hanem a tárgyak elkészítésének lehetőségét is.

E korlátozott hozzáférés következtében a réztárgyak kitűnően alkalmasak voltak a presztízstárgy szerepének betöltésére, hiszen a tárgyakhoz való hozzájutás az alföldi közösségek esetében csak a balkáni közösségekkel fenntartott kapcsolatokon keresztül volt lehetséges.

A mai Kelet-Magyarország területén a késő neolitikum idejéből a réz- és malachitékszerek elsősorban sírokból (főként nő és gyerek) kerültek elő, illetve Berettyóújfalu–Herpály és Polgár-Csőszhalom tell településének rétegeiből ismertek nagyobb számban. A réztárgyakhoz való hozzáférés nem feltétlenül korlátozódik a tellekre és tellszerű településekre, mivel Kisköre–Gátról ismert rézfeldolgozásra utaló lelet. A réztárgyak értékét tükrözik azok az antropomorf szobrok is, melyek karján többmenetes rézkarperecek ábrázolásai láthatók, a temetkezések alapján rekonstruálható viseleti helyüknek megfelelően (pl. Szegvár–Tűzköves).

A korszak másik jelentős presztízsi nyersanyagával, a Spondylus ékszerek elterjedésével, viseletével összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy egyrészt ebből az új nyersanyagból készült tárgyaknak az elterjedése, viselete sokkal korlátozottabb volt, másrészt azt, hogy ezeket gyakran együtt viselték, ami hasonló szerepüket, értéküket jelzi. A rézékszeres sírok sokszor az egyéb mellékleteikben is kiemelkedő sírok közé tartoznak, ami alátámasztja azt az elképzelést, hogy a réz mint új presztízsi nyersanyag csak egy szűk réteg számára volt hozzáférhető és át tudta venni azt a szerepet, amit a Spondylus ékszerek egyre kevésbé tudtak betölteni. A középső neolitikummal és a kora rézkorral együtt, tágabb kontextusban vizsgálva a Spondylushoz hasonlóan a réz társadalmi szerepének folyamatos változását tapasztalhatjuk. A réz kora és középső neolitikus szórányos megjelenése után a késő neolitikum volt az az időszak, amikor ez az új, korlátozottan hozzáférhető nyersanyag a presztízstárgy szerepét kezdte betölteni, majd a kora rézkortól kezdve a rézfeldolgozás folyamatos technológiai fejlődésével egyre nagyobb tömegben és egyre nagyobb területekre jutott el, amikor az ékszerek mellett már használati tárgyak formájában is megjelent, melyek részben gyakorlati, részben presztízsi funkciót töltöttek be.

A szarvas szemfogak a Kárpát-medence területén a késő neolitikum időszakában tűntek fel először nagyobb mennyiségben, azonban ennek a viseletnek évezredes, a felső paleolitikumra visszanyúló hagyományai voltak Európa-szerte. A korszak végével szinte teljesen el is tűntek a leletanyagból. A vadkanagyar sírba helyezésének szokása szintén a késő neolitikum elején jelent meg a Dunántúlon és Északkelet-Magyarországon egyaránt. A késő neolitikum után a vadkanagyar-csüngők viseletének és a vadkanállkapcsok sírba helyezésének szokása a rézkori Tiszapolgár- és Bodrogkeresztúr-kultúrákban is továbbbújt. E tárgytipusok elterjedési köre azonos, mindkettő a vadászat társadalmi szerepének jelentőségét jelzi. Értékükre utalnak azok a kincsleletek is, melyek a Spondylus ékszerek és szarvas szemfogak mellett vadkanagyar(töredékeke)t is tartalmaztak (pl. Čoka/Csóka–Kremenák, Ariusd/Erőd). E tárgyak megszerzése jellegüknél fogva korlátozott volt, minden bizonnyal kitűnően alkalmasak voltak az állatokat elejtő vadászok személyes képességeinek, ügyességének kifejezésére. A Dél-Alföldön a presztízskülönbségek kifejezésében és manipulálásában ezek a tárgytipusok nem játszottak akkora szerepet, ami esetleg összefüggésben állhat a vadászat szerepének társadalmi megítélésével is.

A kőeszközök elsősorban gyakorlati funkciót tölthettek be, ezért több szempont (pl. nyersanyag, kontextus, feldolgozás) figyelembevételével lehet csak elkülöníteni azokat az eseteket,

ahol és milyen körülmények között bizonyos köeszközök a presztízis- vagy státusztárgy szerepét (is) betölthették.

A késő neolitikumban a korábbi korszakokhoz képest sokkal gyakoribb mellékletek a kőbalták és kővésők, főként a Lengyel-kultúra sírjaiban. A leletanyag eloszlása alapján a köeszközök sírba helyezésének szokása lelőhelyenként változott, a dunántúli késő neolitikumban már nem köthetők egyértelműen a felnőtt férfiakhoz. A csőszalmi sírokból a dunántúli és aszódi lengyeli sírokhoz hasonlóan gyakori mellékletek voltak a csiszolt köeszközök. A dél-alföldi lelőhelyeken a csiszolt köeszközök sírba helyezése sokkal ritkább volt, mint a Felső-Tisza-vidéken vagy a Dunántúlon. Ennek elsődleges oka minden bizonnyal a regionális földrajzi adottságokban keresendő. A hegyvidékektől, a potenciális kő nyersanyagforrásoktól távoli lelőhelyeken ezek az eszközök nagyobb értéket képviselhettek, ritkábban kerültek sírba. E tárgyak értékét jelzi az is, hogy miniatűr változataik és miniatűr agyagutánzataik is számos lelőhelyről előkerültek. Ebben a régióban a miniatűr agyagbalták antropomorf szobrokhoz kapcsolódó előkerülése nemcsak e tárgytipusok társadalmi szerepét, hanem a rituális étellel való összefonódását is jelzi.

A kőbalták biztosan fontos használati tárgyak (is) voltak, erre utalnak a rajtuk (minden esetben) megfigyelhető kopásnyomok, ellenben a sírokból ismert kőbuzogányokon általában nem figyelhetők meg használati nyomok. Ez megerősíti a feltevést, hogy nem volt gyakorlati funkciójuk. A buzogányok gyakran márványból, gránitból vagy más ritka kőből készültek. A kőbuzogányok státuszjelző szerepe a Dunántúltra és a Felső-Tisza-vidékre korlátozódhatott, míg a Dél-Alföldön a vezetői pozíció szimbólumai a kőbalták lehettek.

A presztízistárgyak kontextuális elemzéséből jól látszik, hogy a horizontális településeken és a tellszerű településeken ezek a sírokban fordulnak elő, míg a telleken a települési objektumokban (házakban, kincsekben, áldozati leletegyüttesekben) és ábrázolásokon jelennek meg olyan lelőhelyeken is, ahol ezek a sírokból hiányoznak. Mindez azt jelzi, hogy ezeken a helyeken alapvetően eltérő volt e tárgyak felhasználási módja.

A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a településeken

A késő neolitikumban egymás mellett, egyidejűleg létezett és alkotott szervesen összefüggő, komplex települési hálózatot többféle települési forma. Több régióban is egyértelműen dokumentálható a különböző típusú települések rendszere, ahol a központi szerepet általában hosszú hagyományokkal rendelkező tellek vagy tellszerű telepek töltötték be. A központi szerepet betöltő tellek egyszerre többféle funkcióval bírhattak, egyszerre voltak közösségi és rituális ceremóniák színterei, és változatos leletanyaguk széleskörű távolsági kapcsolataikat tükrözi.

A települések belső szerkezete településtípusonként különböző lehetett, aminek funkcionális, gazdasági és az eltérő létfenntartásban, valamint a helyhez való eltérő viszonyulásban gyökerező okai lehetnek. Az alföldi késő neolitikum kutatása a 20. század második felében folytatott tell kutatási projektnek köszönhetően eddig ezekre a központi településekre fókuszált, figyelmen kívül hagyva a közvetlenül hozzájuk csatlakozó horizontális telepeket és a környezetükben lévő kisebb településeket. Ebből következik, hogy a települések belső szerkezetére és fő-

képp a házak jellegzetességeire utaló adatok szinte kivétel nélkül tellekéről vagy tellszerű településekről származnak. Egyetlen olyan horizontális település van, ahol nagy felületű feltárások folytak, a Polgár-Csőszhalomhoz tartozó horizontális település. A telleken feltárt házak szerkezetében, berendezésében, díszítettségében nincsenek olyan számottevő különbségek, melyek társadalmi különbségek kifejezésével lennének magyarázhatók. E házak életének minden fázisához tartoztak rituális körbe sorolható jelenségek, leletek (alapozási áldozat, bukránium, oltárok, antropomorf szobrok, szándékos tűzben való elpusztulás), melyek ezeken a településeken általános jelenségek, de elhamarkodott lenne mindezt a kisebb, horizontális településekre is általánosítani. A tellek szerkezetének és leleteinek hasonlósága alapján azonos vagy legalábbis nagyon hasonló funkciót tölthettek be, ami azonban lényegileg különbözhetett a kisebb településektől. Mindezek alapján a társadalmi különbségek szempontjából a lényegi különbség nem a tellegen belül, hanem a különböző típusú települések között keresendő. Ez pedig felveti a kérdést, hogy e települések elsősorban közösségi és rituális funkciót töltöttek-e be, vagy az egykori társadalom egy csoportjának lakhelyei voltak, esetleg mindkettő. E kérdés megválaszolásához jobban kellene ismernünk a tellek szűkebb környezetében lévő kisebb településeket.

A tell települési forma önmagában hosszabb idejű megtelepedést kíván, hiszen ez létrejöttének egyik alapvető feltétele. A telleken az emberek szabályozott rendszerben ott építették újjá házaikat (bármilyen funkciót is töltött be), ahol őseiké is állt, ezért ezek a helyek alkalmasak voltak a hosszú idejű szociális kontinuitás kifejezésére. Ezek a települések minden vonásukban az ősközzel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozzák. A telleken kifejezett hosszú távú kontinuitás alapja lehet a rokonsági alapon szerveződő társadalmi hierarchiának. Egy olyan társadalomban, ahol az ősközzel fenntartott kapcsolat és az ősközzel való kontinuitás kifejezése ennyire fontos, ott ez a státusz-felemelkedés és a presztízsért folytatott versengés alapja is lehet, ami a tellegen családok vagy leszármazási ágak között folytatható.

A társadalmi egyenlőtlenség nyomai és a rítusok

Azok a kincsek, áldozati leletegyüttesek, melyek olyan presztízstárgyakat, mint Spondylus, rézészerek, szarvas szemfogak, vadkanagyar tartalmaztak, kivétel nélkül telleken kerültek elő. Ugyanígy azok a szobrok, antropomorf edények, melyeken ezek ábrázolásai láthatók, kizárólag tellekéről vagy tellszerű településekről ismertek. Mindez arra utal, hogy szoros kapcsolat lehetett a település típusa, funkciója és e leletegyüttesek között. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a Spondylus és réztárgyak olyan tellek települési anyagában is előfordulnak, ahol ezek sírokba alig-alig kerültek, akkor egyre világosabbá válik, hogy e településeken más volt ezeknek a presztízstárgyaknak a felhasználási területe. A Spondylus és réztárgyak hiánya illetve ritkasága a telleken lévő sírokban biztosan nem magyarázható azzal, hogy az itt eltemetettek nem fértek hozzá ezekhez a tárgyakhoz, sokkal inkább a felhasználás eltérő módjáról, területéről van szó.

A presztízstárgyak a rituális jelenségek csak egy szűk körében jelennek meg, egyidejűleg több más olyan tárgytípus is használatban volt, melyek rituális szimbólumok lehettek, de nem utalnak a két terület kapcsolatára (pl. bukránium, oltár, bizonyos idolkok). A presztízstárgyak használatával élő csoportok a szakrális szférához való hozzáférést nem korlátozták a társadalom többi tagja számára, azonban azok a szobrok, melyeken presztízstárgyak ábrázolása látható az

ősökkel való kontinuitás kifejezésében játszhattak szerepet, esetleg valós vagy mítikus ősök kanonizált, szimbolikus ábrázolásai lehetnek. Ezt bizonyítják a sírmellékletek és az ábrázolt ékszerek, tárgyak. Másrészt a presztízsiért folytatott versengés olyan területeken is folyt (temetkezések, ünnepségek), ahol a presztízstárgyak gyakorlatilag további felhasználásra hozzáférhetetlenné váltak, ezáltal is segítve a tárgyak értékének megőrzését vagy a társadalom többi részének hozzáféréseinek megakadályozását. Azok az egyének, akik az ősökkel vagy transzcendens erőkkel való kapcsolattartás képességével, tudásával rendelkeztek, a társadalom megbecsült tagjai lehettek, akik ezt a tudást könnyen a hatalom, befolyás megszerzése terén is kamatoztathatták.

Mindezeket összefoglalva azt láthatjuk, hogy a telleken elválaszthatatlanul összefonódnak a rítusok és a mindennapi élet, a rítusok és a társadalmi egyenlőtlenség kifejezése. Ugyanakkor az alföldi késő neolitikumról szerzett ismereteink a tellek kutatását célzó projektnek köszönhetően erősen torzítanak. Az alföldi késő neolitikum idején élt egykori közösségek társadalmi szerkezetének rekonstruálását erősen korlátozza és ismereteinket torzítja az a tény, hogy bár tudunk a tellek mellett és környezetében létező kisebb településekről, ásatások hiányában ezekről szinte semmit nem tudunk. A korábbi kiserőművek ásatásai és a topográfiai munkák alapján feltételezett településintegrációt és a tellek központi funkcióját a településhálózatban a mikroregionális kutatások is alátámasztották. Az egyre nyilvánvalóbb, hogy a tellek alapján levonható következtetéseinket nem általánosíthatjuk a kisebb, horizontális településekre. Ezért az egykori társadalomról akkor kaphatunk majd valóban átfogó, értékelhető képet, ha a tellek környezetében lévő kisebb településeken is folytak kiterjedt feltárások. Az eddigiekből az látszik, hogy az egykori közösségek életében nagyon fontos volt az ősökkel fenntartott kapcsolat, a leszármazás kifejezése. A telleken lévő férfi sírok túlsúlya alapján ebben az övök lehetett a nagyobb szerep, esetleg férfi ágú örökösödéssel is számolhatunk. Ebben a rendszerben a gyereksírok telleken lévő gyakorisága lehet az örökletes vezetői pozíció jele, de lehet pusztán a következő generáció jelentőségének hangsúlyozása is. A családok vagy leszármazási ágak közti versengésre utalnak a változatos sírmellékletek, a lakomák, áldozatok nyomai. Az egyes lelőhelyeken feltárt temetkezéseket összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a horizontális településeken feltárt sírok sokkal közelebb állnak egy demográfiai stabil populációhoz, és a versengés elsődleges szintére a temetkezés volt. Ezzel szemben a tellen csak az egykori közösség egy szelektált része kerülhetett eltemetésre, itt a mellékletadás már kisebb szerepet játszott. A telleken a presztízstárgyak más szerepben tűnnek fel (kincs, áldozat, elvesztett vagy szándékosan otthagyt példányok), ami arra utal, hogy a tellek olyan rítusok helyszínei voltak, melyek teret engedtek a családok, leszármazási ágak közti versengésnek. Ez utóbbiak esetében pedig biztosan szerepet kapott a rítusok közösség-összetartó funkciója.

Mindezek a jelenségek a kelet-magyarországi késő neolitikumban egyértelműen jelzik az egyes közösségeken, településeken belüli társadalmi egyenlőtlenséget és a kisebb szociális csoportok (családok, leszármazási ágak) közti versengést. Ugyanakkor nem utalnak arra, hogy az örökletes társadalmi rang megszilárdult volt, elkülönült volna egy társadalmi elit, mely a társadalom többi tagja számára nemcsak a presztízstárgyakhoz, hanem az alapvető, a létfenntartáshoz szükséges forrásokhoz való hozzáférést is korlátozta volna.

TEMATIKUS SZERZŐI BIBLIOGRÁFIA

Siklósi, Zs. & Csengeri, P.: Reconsideration of Spondylus usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin. in: Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (eds.): *Spondylus in prehistory: new data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*. British Archaeological Reports in press, 81-97.

Siklósi Zs.: Age and gender differences in Late Neolithic mortuary practice: a case study from Eastern Hungary. in: Kozłowski J. K. & Raczky P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 185-198.

Siklósi Zs.: Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of social differentiation. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004) 1-62.